

УДК 94(470)«1920–ті»

КОНТРОЛЬ ЗА ПОШИРЕННЯМ ЗАРУБІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЯК ОДИН ІЗ НАПРЯМІВ РАДЯНСЬКОЇ ЦЕНЗУРНОЇ ПОЛІТИКИ У 1920–ТІ РР.

*CONTROL OVER FOREIGN LITERATURE
DISSEMINATION AS ONE OF THE DIRECTIONS OF
SOVIET CENSORSHIP POLICY IN THE 1929–S*

Позднякова І. С.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії, Центральноукраїнський
державний педагогічний університет імені
Володимира Винниченка (Кропивницький,
Україна), e-mail: pozdnyakova@ukr.net

Pozdniakova I. S.,

candidate is historical sciences associate professor
department of world history Volodymyr Vynnychenko
Central Ukrainian State Pedagogical University
(Kropyvnytskyi, Ukraine), e-mail:
pozdnyakova@ukr.net

*Досліджено особливості радянської цензурної політики у сфері
контролю за друкованою продукцією, що надходила з-за кордону.*

Ключові слова: ідеологічний контроль, зарубіжна література,
цензурна політика, радянська цензура, Головліт.

*The paper focuses on the peculiarities of Soviet censorship policy in the
field of control over the printed materials delivered from abroad.*

Keywords: ideological control, foreign literature, censorship policy,
Soviet censorship, Holovlit department.

Важливим складником формування та нав'язування суспільству певної ідеологічної парадигми завжди були різного роду друковані органи. Монополізація суспільної думки одна з ознак антидемократичної політичної системи. На певному етапі формування, така система постає перед необхідністю визначитися щодо альтернативних думок, щодо незгодних з офіційною позицією влади авторів та друкованих органів. З виданнями які виходять на підконтрольній правлячому режиму території все більш-менш зрозуміло, за ними одразу встановлюється цензурний контроль. Складніше контролювати потік інформації, що з'являється за межами контрольованого простору та надходить ззовні. Саме тому, перелік заборонених тем та механізми встановлення радянською владою цензурного контролю за друкованими виданнями, що надходили з-за кордону, видається темою яка становить інтерес.

Серед досліджень початку 1990–х р. варто згадати першу монографію з історії радянської цензури А. Блюма [2]. У своєму дослідженні автор охарактеризував ставлення більшовиків до іноземних видань на етапі становлення радянської влади. Згодом, А. Блюм як упорядник збірки документів з історії радянської цензури, вперше опублікував ряд документів, що стосуються відносин цензурних інституцій з окремими зарубіжними видавництвами [11]. Новий підхід до вивчення історії радянської цензури продемонстровано в

праці Г. Жиркова [5]. Він приділив увагу так званій продукції «російського зарубіжжя» та аналізу відносин влади з письменниками-емігрантами. Для російської історіографії цензурної тематики кінця 90–х рр. XX – початку XXI ст., характерний проблемно-тематичний напрямок у дослідженні її функцій та завдань. Про це свідчать роботи науковців Л. Молчанова та Т. Горяєвої [8; 4]. Так, Л. Молчанов докладніше зупинився на вивченні преси в роки Громадянської війни, розглянув особливості діяльності іноземних інформаційних агентств, що функціонували в Росії на початковому етапі становлення радянської влади. Т. Горяєва розкрила процес встановлення політичного контролю за видавничою діяльністю.

На окрему увагу заслуговують дослідження пітерських науковців А. Купайгородської та Ф. Ярмолича, які вперше ввели до наукового обігу низку безцінних матеріалів з архіву Санкт-Петербурга, що безпосередньо стосуються цензури емігрантських та іноземних видань в радянській Росії 1920–х рр. [7; 12].

Українські вчені, використовуючи матеріали архівів Російської Федерації та України, розпочали досліджувати особливості цензурної системи в УСРР. У дисертації В. Бабюха досліджено роль та місце органів цензури у системі політичного нагляду радянської України 1920–1930–х рр. Дисертаційне дослідження Т. Стоян присвячене висвітленню історії становлення та функціонування системи партійно-радянських органів політичної цензури в роки непу [1]. З-поміж сучасних українських досліджень також вирізняється монографія О. Федотової з історії політичної цензури друкованих видань в радянській Україні, в якій авторка розкрила процес проходження зарубіжних видань через пункти політконтролю ДПУ при поштових відділеннях [9].

Метою даної статті є дослідити процес встановлення радянською владою цензурного контролю за поширенням зарубіжних друкованих видань та окреслити перелік заборонених тем.

Для об'єднання всіх видів цензури при Наркоматі освіти РСФРР 6 червня 1922 р. було створено Головне управління у справах літератури та видавництва (Головліт РСФРР). Разом з його виникненням у країні було запроваджено режим так званої превентивної цензури. Однією з вагомих причин створення такого централізованого цензурного органу було істотне поживлення книговидавничої справи під впливом переходу до непу.

Важливим завданням Головліту було визначення відповідних принципів, норм і правил, якими повинні були керуватися всі установи та заклади, що мали відношення до цензорської системи. Цензурування відбувалося на основі його інструкцій, циркулярів і розпоряджень. Сформульовані в них положення чи завдання необхідно було виконувати в обов'язковому порядку, а кожен випадок невиконання розбирався вищою інстанцією. Зміст циркулярів базувався на тих самих ідеологічних засадах, які було

покладено в основу Положення про Головліт і якими керувалися цензори у своїй практичній діяльності. Цензура мала обслуговувати інтереси більшовицької партії та сприяти поширенню ідеологічно правильної інформації.

Від самого початку існування Головліт поширив контроль за ввезенням до країни літератури та періодики з-за кордону. До його структури входив відділ іноземної літератури, який очолював Є. С. Левін. На 1922 р. відділ складався з 10 осіб [6, с. 103–104].

Окрім власне перегляду літератури, що надходила з-за кордону, іноземному відділу доводилося переглядати та затверджувати списки установ, організацій та приватних осіб, які зверталися за наданням дозволу на отримання закордонних видань; затверджувати списки зарубіжної друкованої продукції, вилученої політконтролем з продажу після перевірок книжкових магазинів; вести детальний облік опрацьованих друкованих матеріалів [12, с. 105].

У липні 1923 р. Головліт видає таємний циркуляр, яким забороняє ввозити до СРСР твори ворожого щодо радянської влади і держави характеру; твори, що пропагують антимарксистську, антипролетарську ідеологію, видані релігійними общинами російською мовою незалежно від їх змісту; дитячі твори з елементами буржуазної моралі; твори авторів-контрреволюціонерів та загиблих у боротьбі з радянською владою [5, с. 270].

Отже, закордонна література ретельно переглядалася іноземним відділом на предмет її політичної спрямованості. Основним критерієм допущення або заборони видання, була міра тенденційності повідомлень про радянську Росію та ступінь шкоди, яку могли нанести ці повідомлення. Як зазначалося у листі Головліту РСФРР Петроградському облліту за серпень 1923 р.: «завжди слід враховувати, що ці видання жодним чином не співчужають комунізму, а тому вимоги, що до них висуваються, не можуть бути такими ж, як вимоги до видань, що друкуються в Радянській Росії» [12, с. 115].

Значну увагу було приділено організації цензорських пунктів на поштах. Видання, що надходять поштою, проходили через пункти політконтролю ДПУ, співробітники яких, керуючись спеціальними списками Головліту, визначали подальшу долю газет, журналів та іншої друкованої продукції [9, с. 124].

У звіті іноземного відділу ленинградського губліту за 1923–1924 рр. зазначалося, що за результатами перегляду друковані видання поділяються на три категорії: дозволені, заборонені й для індивідуального користування. До останньої категорії відносять видання, які не повинні набути широкого поширення, однак мають певну наукову цінність. Белетристика та періодичні видання для індивідуального користування, як правило, не допускаються [12, с. 106].

Варто зауважити, що цензурні інституції розрізняли зарубіжну та емігрантську літературу.

Досить часто в матеріалах діловодства, листах, записках ідеться про надання права отримувати зарубіжну, але не емігрантську літературу. Наприклад, одним із своїх циркулярів Головліт дозволяв Ленінградському Музею Революції отримувати іноземну літературу (але не емігрантську) без перегляду. Обов'язковою умовою надання дозволу було введення до штату особи, відповідальної за зберігання та користування цією літературою відповідно до спеціальної інструкції [12, с. 122].

Цензурні відомства приділяли особливу увагу продукції журналістики «російського зарубіжжя». На час створення Головліту вже було сформовано мережу газет та журналів, що об'єднували інтелігенцію, яка виїхала з Росії. Її ставлення до радянської держави, до більшовизму цікавило тодішнє керівництво країни [5, с. 270].

Так, Ш. Манучарьянц, особистий бібліотекар Леніна, у своєму листі скаржилася на те, що систематичне надходження білогвардійської літератури налагоджено вкрай погано: «крім ВНК немає жодної установи яка б постійно й регулярно отримувала все» [3, с. 39–40].

Постановою від 26 травня 1922 р. «Про білогвардійську літературу» Політбюро доручало комісії у складі т. Мешерякова, Арганова та Бубнова виробити план розподілу й технічної розсилки книжок серед окремих членів Політбюро й зобов'язало членів Політбюро приділяти 2–3 години на тиждень перегляду некоммуністичних (закреслено «білогвардійських») видань» [3, с. 46].

Цензурні інстанції виступали в ролі інформаційного агентства, про що свідчить видання з 1923 р. «Таємних бюлетенів Головліту», які розсилалися усім членам Політбюро ЦК й містили звіти відділу іноземної цензури Головліту за наступними рубриками: «Становище видавничої справи в Німеччині», «Російська преса у Франції», «Відгук на закордонні журнали та газети», «Відгук на російські закордонні книжки», «Відомості про відомих російських літераторів, що емігрували за кордон» та інші [11, с. 40–50].

Видавництва Німеччини, наприклад, групувалися за наступними критеріями: такі, що мають постійні тісні зв'язки з РСФРР: «Академія», «Грежбина»; видавництва, які можна назвати аполітичними та позитивно налаштованими до РСФРР: «Гелікон», «Російське слово» та ін.; ті, що стоять на платформі визнання Радянської Росії: «Деврисна», «Знання»; видавництва, які мають певне політичне обличчя: «Грані» – має меншовицький характер, «Слово» – провокадетське видавництво та інші, що не дотримуються чітко визначеної політичної орієнтації [11, с. 41–42].

Особливу увагу в бюлетенях приділяли аналізу російської преси у Франції, адже саме там зосередилася значна частина тих хто емігрував з Росії, після більшовицького перевороту. Щотижневик «Єврейська трибуна», присвячений інтересам російських євреїв, виходив французькою. В аналітичному звіті значився як видання, що має на меті захистити євреїв від звинувачень у

симпатіях до більшовизму. Політична програма – лівокадетська. Наголошувалося, що Соломон Рейнак, який співпрацює з журналом, особливо різко обриває Радянську Росію [11, с. 43].

Водночас Головліт регулював поширення закордонної періодики. Прикладом може слугувати ситуація з берлінською щоденною газетою «Накануне», яка стояла на прорадянських позиціях і за деякими відомостями субсидувалася радянським урядом. Газета характеризувалася таким чином: «Ідеологічна сторона газети досить стійка і послідовна в позитивному ставленні до радянської влади. Однак два номери Головліт змушений був затримати з наступних причин: №240 – за статтю С. Лук'янова «Антирелігійна пропаганда», що містила негативні оцінки комсомольської антирелігійної демонстрації 9 січня 1923 р.; №246 – за статтю А. Харченко «Апельсинова шкірка», в якій автор виступає проти створення Союзу Радянських Республік за системою пропорційного представництва (затримана за узгодженням з ЦВК СРСР)» [11, с. 45].

Піднімалося й питання про імпорт релігійної літератури до радянської Росії. У листопаді 1922 р. до Політбюро ЦК РКП надійшла пропозиція від заступника завітпропа Яковлева, з проханням прийняти постанову наступного змісту: «Ввезення релігійної літератури з–за кордону забороняється. Головліт може давати дозвіл, у виняткових випадках, з обов'язковим стягненням мита. Головліту надавати дозвіл на ввезення релігійної літератури тільки за погодженням з комісією з відділення церкви від держави при агітпропі ЦК РКП» [3, с. 66].

Причиною недопущення закордонних видань російською мовою також могло бути використання старої орфографії, про що свідчить, зокрема, циркуляр Головліту РСФРР від 22 квітня 1924 р.: «Написані старою орфографією допускаються лише медичні книжки видавництва «Врач», оскільки це видавництво зобов'язалося перейти на нову орфографію. Щодо інших видавництв жодних винятків робити не слід» [11, с. 75–76].

Прикладом становища, в якому опинилися праці письменників–емігрантів унаслідок вищезгаданої цензурної політики, є доля творів О. Купріна «Яма» та І. Еренбурга «Рвач», заарештованих політконтролем ОДПУ. Головліт спеціальним циркуляром підтвердив, що: «... видання творів Купріна не дозволяється, крім того, пропонується взагалі не дозволяти до друку твори письменників–емігрантів без попереднього узгодження з Головлітом» [11, с. 125–126].

На 1927 р. влада остаточно визначилася з позицією щодо письменників «російського зарубіжжя». Всі їх твори було заборонено ввозити до СРСР, а також друкувати та поширювати в його межах.

В Україні 29 серпня 1922 р. заступником голови Раднаркому було підписано положення «Про Центральне Управління у справах друку при Головополітосвіті наркомосу УСРР». Отже, було створено цензурний орган за зразком

Головліту РСФРР, який спочатку мав іншу назву та підпорядковувався Головополітосвіті. Першим керівником Центрального управління у справах друку УСРР (ЦУСД) призначили І. Ю. Кулика [1, с. 87–88].

Структура ЦУСДу виглядала наступним чином: на чолі управління стояв начальник із загальною канцелярією. Йому підпорядковувалися три відділи – український літературний, відділ зарубіжної літератури та організаційно–плановий відділ.

Перший – переглядав літературу, що надходила до Головліту, укладав списки заборонених видань, Другий відділ контролював і рецензував закордонну літературу. Останній розробляв перелік державних таємниць, контролював радіомовлення та керував діяльністю Київського, Катеринославського та Одеського місцевих відділів, яких на 1923 р. налічувалося вісім [1, с. 89].

У січні 1923 р. Комісія по боротьбі з дрібнобуржуазною ідеологією доручила керівнику Центрального управління у справах друку І. Ю. Кулику розробити положення про ввезення зарубіжної літератури. Окремо було вирішено винести на розгляд Оргбюро питання щодо притягнення до відповідальності членів партії, котрі надавали безпартійним особам антирадянські іноземні твори [9, с. 124].

У звіті Головополітосвіту УСРР за 1923 р. щодо політико–просвітницької роботи вказувалося, що Центральне управління у справах друк є тим органом за допомогою якого пролетарська влада веде боротьбу проти наступу буржуазії на найважливішому відрізку ідеологічного фронту. Відтак визначалися наступні обов'язки ЦУСД: «об'єднання всіх видів політичного контролю над видавничою справою в УСРР; перегляд всіх книжкових запасів у бібліотеках, книжкових магазинах й т.п.; ретельний контроль літератури, що надходить з–за кордону та вивозиться за кордон» [10, арк. 24–25].

До радянського читача практично не допускалась зарубіжна література українською, російською та іноземними мовами. Зокрема, до списку книг не дозволених до ввозу з–за кордону включили 232 назви російською мовою і кілька десятків іншими (українською також). Зокрема, туди ввійшли «Ілюстрована історія України» М. Грушевського, «Чужиною» О. Олеса, «Історія України» Д. Дорошенка, «Початкова географія» С. Рудницького та ін. [1, с. 185].

Таким чином, причини, через які заборонялася зарубіжна література, є подібними до обмежень, що поширювалися на внутрішні видання. Контроль за літературою, яка ввозилася з–за кордону, базувався на принципах ідеологічної та політичної доцільності. Радянський читач був позбавлений можливості отримання альтернативного, відмінного від позиції офіційної влади інформаційного продукту. Монополізація інформаційних потоків була спрямована на те щоб поступово відучити людей думати й аналізувати.

Список використаних джерел

1. Бабюх, ВА., 2007. 'Політична цензура в Україні в 1920–1930-х рр.', Дисертація кандидата історичних наук: 07.00.01, *Інститут історії України*, К., 312 с.; Стоян, ТА., 2010. 'Політична цензура в УРСР у 20–30-ті рр. XX ст.', Автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.0', *Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова*, К., 36 с.
2. Блом, АВ., 1994. 'За кулісами «Міністерства правды». Тайная история советской цензуры. 1917–1929 гг.', СПб.: *Академический проект*, 319 с.
3. 'Большая цензура: Писатели и журналисты в стране Советов. 1917–1956', 2005. *Яковлев, АН. ред.; Максименков, ЛВ. сост.*, М.: МФД: *Материк*, 752 с.
4. Горяева, ТМ., 2002. 'Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг.', М.: РОССПЭН, 400 с.
5. Жирков, ГВ., 2001. 'История цензуры в России XIX – XX вв.', Учебное пособие, М.: *Аспект Пресс*, 368 с.
6. 'Институты управления культурой в период становления. 1917–1930-е гг. Партийное руководство; государственные органы управления: Схемы', 2004. *Горяева, ТМ. ред.*, М.: *РОССПЭН*, 312 с.
7. Купайгородская, АП., 2003. 'Советская цензура эмигрантских изданий в 1920-е гг. Судьбы отдельных книг', *Зарубежная Россия. 1917–1939*, СПб., Кн.2, с. 206–211.
8. Молчанов, ЛА., 2002. 'Газетная пресса России в годы революции и Гражданской войны (окт. 1917–1920 гг.)'. [online] Доступно: <http://evartist.narod.ru/text9/01.htm>
9. Федотова, ОО., 2009. 'Політична цензура друкованих видань в УСРР – УРСР (1917–1990 рр.)', К.: *Парламентське вид-во*, 350 с.
10. 'Центральний державний архів громадських об'єднань України', Ф.1, Оп.20, Спр.1779.
11. 'Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы', 2004. *Блум, АВ. сост.*, М.: *РОСПЭН*, 576 с.
12. Ярмолич, ФК., 2014. 'Цензура иностранных книг в Ленинграде в 1920-е гг.'. [online] Доступно: http://wrh.edu.pl/wp-content/uploads/2018/06/08_Jarmolicz_WRH_10_2014.pdf

* * *

References

1. Babiukh, VA., 2007. 'Politychna tsenzura v Ukraini v 1920–1930-kh rr. (Political censorship in Ukraine in the 1920–1930s.)', *Dysertatsiia kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01 Instytut istorii Ukrainy*, K., 312 s.; Stoian, TA., 2010. 'Politychna tsenzura v URSR u 20–30-ti rr. XX st. (Political censorship in Ukraine in the 20–30s. XX centuries)', *Avto-ref. dys. d-ra ist. nauk: 07.00.01 Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova*, K., 36 s.
2. Blyum, AV., 1994. 'Za kulisami «Ministerstva pravdy». Tajnaya istoriya sovetsoj cenzury. 1917–1929 gg. (Behind the scenes of «Ministry of Truth». Covert history of Soviet censorship. 1917–1929s.)', SPb.: *Akademicheskij projekt*, 319 s.
3. 'Bol'shaya cenzura: Pisateli i zhurnalisty v strane Sovetov. 1917–1956 (Big censorship: Writers and newsmen in the country of Soviets. 1917–1956s.)', 2005. *Yakovlev, AN. red.; Maksimenkov, LV. sost.*, M.: MFD: *Materik*, 752 s.
4. Goryaeva, TM., 2002. 'Politicheskaya cenzura v SSSR. 1917–1991 gg. (Political censorship in the USSR. 1917–1991s.)', M.: *ROSSPEN*, 400 s.
5. Zhirkov, GV., 2001. 'Istoriya cenzury v Rossii XIX – XX vv. (The History of censorship in Russia in XIX – XX centuries)', *Uchebnoe posobie*, M.: *Aspekt Press*, 368 s.
6. 'Instituty upravleniya kul'turoj v period stanovleniya. 1917–1930-е gg. Partijnoe rukovodstvo; gosudarstvennye organy upravleniya: Skhemy (Culture Management Institutes in the period of formation. 1917–1930s. Party leadership, state authorities: Charts)', 2004. *Goryaeva, TM. red.*, M.: *ROSSPEN*, 312 s.
7. Kupajgorodskaya, AP., 2003. 'Sovetskaya cenzura emigrantskih izdanij v 1920-е gg. Sud'by otdel'nyh knig (Soviet censorship in emigrant publications in the 1920-s. Destiny od selected books)', *Zarubezhnaya Rossiya. 1917–1939*, SPb., Kн.2, s. 206–211.
8. Molchanov, LA., 2002. 'Gazetnaya pressa Rossii v gody revolyucii i Grazhdanskoj vojny (okt. 1917–1920 gg.) (Newspaper periodicals in Russia in the years of Revolution and Civil War (oct. 1917–1920s))'. [online] Dostupno: <http://evartist.narod.ru/text9/01.htm>